

Prof. dr. Nikola SAMARDŽIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

E mail: nikolasamardzic@gmail.com

KLEK I SUTORINA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA 1699-1878. Sećanje na magistarsku tezu akademika Galiba Šljive

Apstrakt: *Ovaj pregledni rad je sećanje na objavljenu magistarsku tezu akademika Galiba Šljive Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815-1878. koja analizira složeno pitanje Kleka i Sutorine, enklava Bosanskog pašaluka u Osmanskom carstvu XIX veka. Status enklava utvrđen je Karlovačkim mirom 1699, i ovde se navode najvažniji procesi u međunarodnim odnosima i lokalnim prilikama koji su vodili odluci da se Dubrovačka republika zaštiti od Venecije, u zaleđu, osmanskom teritorijom. Iz početnih istraživanja akademika Šljive, zasnovanih na bogatoj, preciznoj i dragocenoj austrijskoj građi, nastala je njegova monumentalna Historija Bosne i Hercegovine 1788. – 1878. u 12 knjiga. Prostorni, institucionalni i državni identitet Bosne i Hercegovine u XIX i XX veku ostao je vezan za pitanje Kleka i Sutorine i njihov status u sve složenijim međunarodnim odnosima.*

Ključne reči: *Klek, Sutorina, Bosna i Hercegovina, Austrija, Turska, enklave.*

Abstract: *This article is a general view on the published magister thesis by Academician Galib Šljivo Klek and Sutorina in International Relations From 1815 to 1878. His study explores the complex question of Klek and Sutorina, two territorial enclaves of the Eyalet of Bosnia of the Ottoman Empire in the nineteenth century. The status of the enclaves was established with the Treaty of Karlowitz signed in 1699, as important changes in international relations and local troubles led to the decision to protect the Dubrovnik Republic from the Venice with the hinterland of the Ottoman territory. From this initial and substantial study, based on rich and precious Austrian archives, has gradually emerged his monumental history of Bosnia and Herzegovina from 1788 to 1878 in 12 impressive volumes by Academician Šljivo. It is important to underline that the*

identity of Bosnia and Herzegovina as a territory and the state from the late seventeenth until the twenty first century remained related to the question of Klek and Sutorina in the increasingly complex international relations.

Key words: *Klek, Sutorina, Bosnia and Herzegovina, Austria, Turkey, enclaves.*

Magistarska teza akademika Galiba Šljive, odbranjena 1972, pojavila se 1977. u vidu studije *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815-1878*, u izdanju Filozofskog fakulteta. Urednik knjige bio je moj otac Radovan Samardžić, tada redovni profesor Filozofskog fakulteta. Ova knjiga je jedna od suštinskih spona uzajamne saradnje i jednoga dugog prijateljstva koje je prevladalo sve naše uspone i padove, usamljenost i zaborav, sve granice prostora, života i smrti.¹

Studija *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815-1878*. uspostavlja narativ kojim se u jedinstvenu problematiku prostornog identiteta Bosne i Hercegovine i njenog razgraničenja s neposrednim okruženjem, povezuju izazovi dve vremenski udaljene epohe.² Prve, koja je nastupila Velikim bečkim ratom 1683-1699, koji je zaključen Karlovačkim mirom 1699, i druge, u kojoj je Austrija nastojala da od 1815. uredi i konsoliduje upravu u Dalmaciji, do okupacije Bosne i Hercegovine na vrhuncu Velike istočne krize 1878. U dugoj i složenoj istoriji prelamanja odnosa Turske, Austrije, Venecije i Dubrovnika nastali su prvi prostorni obrisi Bosne i Hercegovine i njenoga posebnog identiteta zasnovanog na ulozi u međunarodnim odnosima u kojima se logika državnih interesa sudarala s logikom geografije, i jedinstvenog narodnog korpusa koje su presecali tuđe odluke i sopstvene podele.

Krajem XVII veka u Jugoistočnoj Evropi su teritorije nedefinisane jasnim granicama i formalnim statusom postajale neodržive u sve intenzivnijim međunarodnim odnosima koji su, i spontano, i sve češće normativno, nametali uređenje statusnih pitanja, trgovačkih i

¹ Galib Šljivo, *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815-1878*. Beograd :Filozofski fakultet, 1977, 192 pp.

² Rad je rezultat istraživanja na projektu Modernizacija Zapadnog Balkana (ev. br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

finansijskih pravila, poštovanje jasnijeg pravnog okvira, u bilo kom smislu. Veliki bečki rat ili rat Svete lige (Austrija, tj. Sveto Rimsko Carstvo, Venecija, Sveta stolica, Poljska i Moskovija-Rusija) protiv Osmanskog carstva ponovo je otvorio staro pitanje Ugarske i Erdelja koje je ometalokonsolidaciju habzburškog sistema u Podunavlju, ali je početnom silinom inicirao i sukobe u zaleđu raštrkanih i razuđenih teritorija Mletačke republike, i na jadranskom primorju i u zaleđu. Bosanski pašaluk postao je, vremenom, poprište oba sukoba, i rata Austrije s Turskom, i Morejskog rata Turske i Venecije. Bečki rat otkrio je evropskoj javnosti složenost, do nepojmljivosti, plemenskih podela u unutrašnjosti Balkana koje su, u sukobima hrišćanskih država s Turskom, postajale nacionalne i verske. Morejski rat podvukao je uzajamnost lokalnih, partikularnih interesa, koji su takođe usmeravali potrebu za rešavanjem sukoba koja će doneti trajna rešenja, poput uloge i statusa Dubrovačke republike, naročito njenim odnosima s Venecijom i narodnim zaleđem pod turskom i mletačkom vlašću i, istovremeno, ulogu velikih pomorskih sila, Engleske, Francuske i Nizozemske u Levantu i na svetskom moru.³

Od 1699. moguće je pratiti dugu dekadenciju Osmanskog carstva koja se, u Bosni i Hercegovini, ogledala u sve jasnijim podelama istovetnog naroda čije su se frakcije vezivale za susedske interese, ili za politiku osmanske ili drugih evropskih prestonica. Kriza institucija odvijala se uporedo sa evropeizacijom Osmanskog carstva. Osmanska dekadencija dobijala je u udaljenim provincijama ona posebna svojstva koja je ispitala književnost Ive Andrića dok se upinjao da poniranje u mrzovolju i očajanje bosanskog društva, i sve njegove bezbrojne podele, dočara jezikom koji u svojoj raskošnoj lepoti nije odustajao od franjevačke racionalnosti prožetom dobrim namerama.

Veliki bečki rat mogao je nagovestiti i jednu značajnu pojavu u bliskoj budućnosti. Stalni rat, *darülharb*, bio je razlog postojanja

3 N. Samardžić, „Prvo uređenje Jugoistočne Evrope. Karlovački mir 1699”. *Novopazarski zbornik*, 30, Novi Pazar 2007, 91–105; id., „The Peace of Passarowitz, 1718: An Introduction”. *The Peace of Passarowitz, 1718*. (ed. Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pešalj), Purdue University Press, 2011, 9–38. Za Dubrovnik: Grga Novak, „Borba Dubrovnika za slobodu 1683–1699”. *Rad JAZU*, Knjiga 253, 1935, 1–164.

osmanske države, i njena životna snaga. Posustajanje u evropskim ratovima, koji su postajali sve uzaludnija hronika pomeranja granica, sve je neposrednije osmanski sistem uvlačilo u lavirinte evropske diplomatije, u kojima je ono, u smislu unilateralne sile, postepeno nestajalo. Od agresivne osvajačke mašinerije, Turska je bila svepasivniji predmet evropske političke rekonstrukcije.⁴

Habzburška monarhija je integrativne sposobnosti koje su doprinele njenoj sposobnosti da okupira i anektira Bosnu i Hercegovinu, razvijala okupljanjem širokih saveza protiv Turske (nemačka knežstva, Venecija, Đenova, Poljska, Malta, Toskana, Sveta stolica), dok je uspostavljala i intenzivnije veze s balkanskim hrišćanima.

⁴ Noviji referentni radovi: D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002; C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*, Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan, 2002; *Istorija srpskog naroda, III 1–2. Srbi pod tuđinskom vlašću* (ed. R. Samardžić), Beograd: Srpska književna zadruga, 1993; N. Samardžić, *Francuska i Turska 1687–1691*, Beograd: SANU, Istorijski institut, 1992; G. David, F. Pal (eds.), *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest, The Ottoman Empire and its Heritage 20*, Leiden: Brill, 2000; M. Sicker, *The Islamic World in Decline. From Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire*, London: Praeger, 2001; R. Abou el Haj, *Formation the Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Siracuse: Siracuse University Press, 2005²; G. Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005; C. Imber, K. Kiyotaki, R. Murphey (eds.), *Frontiers of Ottoman Studies*, vol. II, [ed.] Library of Ottoman Studies, 6, London: I. B. Tauris, 2005; S. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol. III. The Later Ottoman Empire, 1603–1893, Cambridge: Cambridge University Press, 2006; G. Berrige, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present. A Study of the Present Embassy*, Leiden: Brill, 2009; J. Bérenger (ed.), *La paix de Karlowitz, 26 janvier 1699: les relations entre l'Europe centrale et l'Empire Ottoman*, Paris: Honoré Champion, 2010; F. Cardini, *Il Turco a Vienna. Storia del grande assedio del 1683*, Roma-Bari: Editori Laterza, 2011; Ch. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj (eds.), *The Peace of Passarowitz, 1718*, West Lafayette: Purdue University Press, 2011; vid. i: Egidio Ivetic, „Cattolici e ortodos sinell'Adriatico orientale veneto, 1699–1797”. *Geografi econfessionali. Cattolici e ortodossi nel crepus colodella Repubblica di Venezia (1718–1797)* (eds. Giuseppe Gullino, Egidio Ivetic), Milan: Franco Angeli, 2009, 85–119; M. Kocić, „Venecija i osmanska opsada Beča (1683)”. *Historijska traganja*, 11, 2013, 129–144; id., *Venecija i hajduci u doba Morejskog rata*. Beograd: HESPERIA.edu & Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 2013; id., *Diplomatija u službi kapitala: evropske nacije na osmanskom Levantu (XVI–XVIII vek)*, Beograd: HESPERIA.edu & Filozofski fakultet, 2014; Josip Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2013, etc.

Autonomistički pokreti u Bosni i Hercegovini dodatno su, u XIX veku, doprineli raznovrsnosti austrijskih uticaja.

Neuspeh u drugoj opsadi Beča 1683. i gubitak Budima doprineli su dugoročnom povlačenju granice na panonske reke i na raspada feudalnog sistema u Podunavlju. Turska se suočavala i s promenom granica na jadranskom primorju i u zaleđu. Od napada Venecije i mletačkih saveznika branila se u Hercegovini, Dalmaciji, Grčkoj i na Peloponezu. Venecija je zauzela Atinu i Novi na ulasku u Boku Kotorsku. Osvajanjem Novog Venecija je zapretila Dubrovniku da će postati njegov jedini kopneni susjed. Oslabljeni nakon zemljotresa 1667, i suočeni s novim iskušenjima kojima ishodišta nisu nazirale ni evropske sile, Dubrovčani nisu smeli da dopuste da ostanu u mletačkom okruženju. Time bi Venecija preuzela dubrovački sistem funkcija u balkanskom zaleđu, nadoknadila gubitke iz prethodnih turskih ratova i, možda, preuzela onu ekonomsku ulogu u evropskoj Turskoj koju je s Đenovom od XIII-XV veka realizovala u Vizantiji, doprinoseći njenom sistemskom iscrpljivanju i slomu ionako prevaziđenog feudalnog poretka. Osvajanje Novog zaokružilo je mletački posed Boke, promenilo odnose na lokalnom ratištu, otvorilo Veneciji put u Hercegovinu, i doprinelo njenom ugledu u dubrovačkoj okolini i zaleđu.

Austrija je zatim zaposela Slavoniju, 1688. Zahvaljujući uspehu u Podunavlju, za Austriju jeugarsko pitanje napokon delimično razdvojeno od istočnog pitanja, od odnosa prema Turskoj. Padom turske Slavonije uspostavljena je granica Bosanskog pašaluka sa Austrijom koja je ostala postojana i kad se povremeno korigovala, i u značajnim razmerama podstaknuti balkanski hrišćani u borbi protiv Turske uz austrijsku podršku. Posredno, gubitak Ugarske postao je neposredan uvod u balkanizaciju, orijentalizaciju i, dugoročno, evropsku marginalizaciju Osmanskog carstva.

Nakon novog turskog osvajanja Beograda 1690, i turskog poraza kod Slankamena 1691, nastupilo je drugo i mirnije razdoblje Bečkog rata. U pokušajima zaključenja mira posredovale su Engleska i Nizozemska, uključujući Jugoistočnu Evropu, i u njenim balkanskim dubinama, u prvi uređen sistem međunarodnih odnosa, uspostavljen Vestfalskim ugovorima. Početkom 1697. Austrija je dobila još jednusnažnu podršku

Engleske i Nizozemske u zaključenju miras Francuskom, dok se osećala opasnost da se raspadnu austrijske koalicije i protiv Francuske i protiv Turske. Austrija je bila iscrpljena ratovima u Podunavlju i na Rajni, ali je, u procesu odlučivanja, u prilog zaključenja mira s Francuskom, prevagla izvesnost otvaranja pitanja španskog nasleđa. Špansko nasleđe i Italija postajali su novi prioriteti Austrije koja je svoju balkansku politiku, stabilizacijom novih granica u Podunavlju, počinjala smatrati sekundarnom. Ostvarenje habzburških dinastičkih interesa u Španiji pre svega je podrazumevalo suverenitet nad najvećim delom Italije. I zato su značajnije promene u odnosima u Jugoistočnoj Evropi odgođene za čitavo stoleće.⁵

Veliki bečki rat okončan je pošto je novi glavnokomandujući u Jugoistočnoj Evropi postao malo poznati plemić Evgenije Savojski koji je porazio Turke kod Sente 11. septembra 1697, a zatim uleteo u Bosnu i zapalio Sarajevo.⁶ Mirovni ugovor zaključen u Rejsvejku u Nizozemskoj 30. novembra 1697. prepustio je Strazbur Francuskoj, a delove Rajnske oblasti koje je Francuska okupirala vratio Svetom Rimskom Carstvu. Nakon zaključenja mira u zapadnoj Evropi Turska se više nije mogla oslanjati na Francusku, a Austriji je bio potreban mir s Turskom kako

5 Karl A. Roider, *The Reluctant Ally: Austria's Policy in the Austro-Turkish War, 1737–1739*, Louisiana State University Press, 1972; id., *Austria's Eastern Question, 1700–1790*, Princeton University Press, 1982; Charles Ingrao, „Habsburg Strategy and Geopolitics during the Eighteenth Century”. *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century* (eds. Gunther E. Rothenberg et al.), Columbia University Press, 1982, 49–66; Harald Heppner, „Die Entwicklungspolitik der Habsburger in Südosteuropa in folge der Turkenkriege”. *Südostdeutsches Archiv*, 26–27, 1983–1984, 88–99; id., „Die Entwicklungsmöglichkeiten für die südosteuropäische Gesellschaft infolge der habsburgisch-osmanischen Auseinandersetzungen des 16. bis 18. Jahrhunderts”. *Österreich und die Osmanen. Prinz Eugen und seine Zeit* (ed. Erich Zollner), Vienna: Österreichischer Bundesverlag, 1988, 203–218; Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans Between Vienna and Belgrade (1683–1739)*, New York, 1995.

6 G. Stanojević, „Prilog proučavanju bitke kod Sente 11. septembra 1697. godine”. *Zbornik Matice Srpske za istoriju*, 9, 1974, 80–87; N. Samardžić, „Bitka kod Slankamena 1691. godine”. *Zbornik Matice Srpske za istoriju*, 39, 1992, 7–33; Vladimir Abramović, *Bitka kod Slankamena 1691. godine*, doktorska disertacija, Beograd, 2015; o Savojskom: Derek McKay, *Prince Eugene of Savoy*, New York: Thames & Hudson, 1977); *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, exhibition catalogue, Marchfeldschlosser Schlosshof and Niederweiden 22. April – 26. Oktober 1986, Vienna: 1986; C. Paoletti, *II Principe Eugenio di Savoia*, Rome: Stato Maggiore dell'Esercito/Ufficio Storico, 2001; *Prince Eugene. General-Philosopher and Art Lover* (ed. A. Husslen-Arco, M.-L. von Plessen, Vienna: Belvedere, 2010).

bi se uključila u borbu za špansko nasleđe. Primirje Austrije i Turske je zvanično najavljeno 19. oktobra 1698. godine.

Pristanak na bilateralne odnose sa evropskim hrišćanskim državama, uz prihvatanje medijacije država neutralnih u sukobima i sporovima, bio je, za Tursku, priznanje svojih slabosti. Austrija i Rusija stekle su u Bečkom ratu važneteritorije i stratešku prednost. Venecija je ponovo bila u stanju da zapreti Carigradu i moreuzima. U provincijskim periferijama Osmanskog carstva bila su sve izraženija nezadovoljstva koja su svedočila o opasnosti pred opštom društvenom dezintegracijom. Pobune i velika pomeranja stanovništva bili su poremećaji koji su ukazivali na preterano trajanje ratnih sukoba i slabost institucija. Udaljene provincije odmetale su se od prestonice, vraćajući carstvo na stanje anarhije koje je prvi put zapretilo vek ranije, tokom Dugog rata protiv Austrije. Gubitak teritorija sam po sebi unosio je nevericu i očajanje. Evropski hrišćanski sistemi postali su jedini dostupan model reformi države i društva načelno posvećenih ratu i teokratiji.

Nov činilac odnosa Turske, Austrije i Venecije postale su granice uspostavljene u ratu i dodatno osigurane svuda gde su bile podudarne s prirodnim preprekama. Austrija se spustila na velikepanonske reke. Pitanje razgraničenja Turske i Venecije na jadranskoj obali i u zaleđu pojavilo se i u vezi s konkretnim potrebama Dubrovačke republike da bude zaštićena od upada hrišćanskih suseda s mletačke teritorije. Umesto u Beču, na čemu je instistirala austrijska strana, Porti je odgovaralo da se pregovori vode na samojbudoćoj granici, i dogovoreno je da to budu Karlovcima kod Petrovaradina.

Kongres u Karlovcima trajao je 74 dana. Sve sesije odvijale su se na bilateralnoj osnovi. Do dogovora Austrije i Turske došlo je gotovo bezbolno. Već je 26. novembra 1698. predviđeno da Austrija zadrži celu Ugarsku bez Temišvarskog Banata, Erdelja i najveći deo Slavonije, do reke Une. Bosanski pašaluk izgubio je Slavoniju (Požeški i Pakrački sandžak) i Liku (Lički sandžak), i velike delove Dalmacije (veći dio Kliškog i manji deo Hercegovačkog sandžaka). Pregovore koji su se najteže odvijali, vodili su osmanski poslanici s Venecijom smatrajući je najslabijom, i odredivši je predmetom potvrde kontinuiteta osmanske moći. U jednom trenutku, zbog takvog odnosa prema Veneciji, mirovni

pregovorimogli su propasti u celini, i to je navelo bečke izaslanike da posreduju. Odnose su dodatno zamrsili Dubrovčani koji su pridobili i Tursku i Austriju da Turskoj pripadne njihovo zaleđe kako bi dubrovačka teritorija bila razdvojena od mletačkog susedstva. Mletačka republika potpisala je mirovni ugovor tek 7. februara 1699, nakon dugih rasprava u Senatu.

Veneciji su ostali ceo Peloponez i važna utvrđenja u Dalmaciji i Hercegovini (Knin, Senj, Gabela, Risan, Novi). Turci su tako dobili izlaz na Jadransko more u Kleku i na ušću Sutorine u Boki. Istovremeno se odredbama Karlovačkog mira 1699. pojavila Bosna i Hercegovina u novom teritorijalnom i u međunarodno-pravnom identitetu zahvaljujući novim granicama Bosanskog pašaluka prema Austriji, Veneciji i Dubrovačkoj republici.

Turska je karlovačkim mirovnim ugovorom pristala na stvaranje zajedničkih pograničnih komisija za demarkaciju granica i diferencijaciju teritorija. Na svim nivoima vlasti obezbeđeno je sprovođenje ugovora koji su precizno određivali granicu, naročito tamo gde se ona protezala van prirodnih prepreka, gde su granična mesta određivale obostrane združene komisije. Osmansko carstvo je prvi put u svojoj istoriji dobilo granice utvrđene prirodnim preprekama i veštačkim, vidljivim oznakama tamo gde prepreka nije bilo. Sprovođenje ugovora se u pojedinim slučajevima odvijalo sporije. (Dogovor oko Brodana Savi postignut je tek 1703.) Zajednička austro-turska komisija počela je da radi na demarkaciji u martu i aprilu 1699, najvećim deo hrvatske granice određen je do leta 1700. godine.

Najava mirovnih pregovora koji će se voditi na ravnopravnim bilateralnim osnovama, između članica Svete lige, pojedinačno, s jedne, i Osmanskog carstva s druge strane, najavljivalo je pojavu važnog precedenta u diplomatskoj istoriji. Do tog trenutka Porta nije odustajala od unilateralne diplomatije i diktiranja uslova. Takođe je trebalo mirovne sporazume članice Svete lige s Turskom uneti u korpus međunarodnog prava koje se, stvarnim evropskim odnosima, naziralo u odredbama vestfalskih mirovnih ugovora. Teritorijalna razgraničenja s članicama Svete lige implicirala su najmanje dva načela međunarodnog prava, dotad za Osmansko carstvo neprihvatljiva, priznavanje političke granice

i poštovanje nepovredivosti teritorije suverene države. U Karlovcima se Osmansko carstvo suočilo s pregovorima koje je trebalo da vodi s pozicijaslabosti. Bila je to najava novog vremena u odnosima Osmanskogcarstva i hrišćanskog sveta koja je zahtevala pripremu i prilagođavanjemuslimana na iznenadnu promenu u spoljnoj politici, unjenim načelima i u njenoj svakodnevicu. U ranijim vremenima, osmansko pristajanje na primirje značilo je samo privremenoobustavljanje neprijateljstava, a primirje je ostavljalo prostranezone između zaraćenih strana kako bi se izbegavali nezdognisusreti i slučajni sukobi, i te zone bile su fluidne i nemirne. Utom smislu trebalo se suočiti s nezadovoljstvom društva na granicikoje se izdržavalo upravo od njenog nepoštovanja, u stvaripljačkaških i osvajačkih izleta na suprotnu stranu. Takvi izazovi bili su od izuzetne važnosti dok se formirala granica Bosanskog pašaluka prema Austriji, Veneciji i Dubrovniku.⁷

Odluka Porte da pregovara o miru na ravnopravnoj i bilateralnojosnoviimala je dalekosežne posledice. Turska je poraz platila izričitim priznanjem velikih teritorijalnihgubitaka, ali je, istovremeno, njena diplomatija otkrila u Karlovcima veliku veštinupregovaranja, naročito kad je Veneciji nametala teritorijalna ograničenja.

U Bečkom i Morejskom ratu Turska je izgubila dobit gotovo stoleće i poduge ekspanzije. Pobjednici i poraženi izmenili su uloge. Bosanski pašaluk postao je najisturenija osmanska teritorija prema evropskom hrišćanskom svetu, i preko te teritorije počele su se prelamati važna ishodišta novog položaja Turske u međunarodnim odnosima, ali i lokalnim, susedskim sporovima. OdlukeKarlovačkog mira bile su odlučujuća prekretnica u odnosimaOsmanskog carstva s hrišćanskim

⁷ Za osmansku diplomariju i Karlovački mir: J. J. Hurewitz, „Ottoman Diplomacy and the European State System”, *Middle East Journal*, 15, 1961, 141–152; N. Yurdusev (ed.), *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2004; R. Abou el Haj, „Ottoman Diplomacy at Karlowitz”, *Journal of the American Oriental Society* 87, n° 4 (1967), 498–512; R. Abou el Haj, „The Formal Closure of the Ottoman Frontiers to Europe, 1699–1703”, *Journal of the American Oriental Society* 89, n° 3 (1969), 467–475; N. Samardžić, „Prvo uređenje jugoistočne Evrope – Karlovački mir 1699.” *Novopazarski zbornik*, 30, 2007, 91–105. Bosanski pašaluk, ključni radovi: Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo: Svjetlost, 1973, s dokumentima; Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira1699–1718*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1989, 15–18.

svetom naročito zahvaljujući novoj ulozi Austrije koja je, sa Ugarskom i Češkom, nakon 1714. i s novim italijanskim posedima, postala evropska sila koja se gotovo mogla porediti s Francuskom. Istovremeno je, do 1648. predmet opštih evropskih obračuna, Sveto Rimsko Carstvo postalo u svakom smislu fikcija u senci stvarne važnosti Austrije koja je dobila priliku za svoj „veliki osamnaesti vek“.

U prvim decenijama XVIII veka austrijska politika bila je prvi put u istoriji u stanju da postavlja i ostvaruje prioritete spoljne politike u širokim evropskim okvirima, u Jugoistočnoj i Centralnoj Evropi, Italiji, Nizozemskoj, uključujući se i u Rat za špansko nasleđe. Nov identitet Austrije prevazilazio je germansku baštinu, dobijajući na imperijalnom karakteru. Mirom u Raštatu 1714. Milano, Napulj i Sardinija postali su kompenzacija Austriji za špansko nasleđe koje je pripalo novoj naslednoj liniji Burbona, 1715. i južni deo Španske Nizozemske (buduća Belgija). Njihov značaj doprinosio je snazi Austrije u međunarodnim odnosima, bezbednosti i ekonomiji, ali i reformama unutrašnje strukture koja je iziskivala pažljivo upravljanje.

Priključenje ključnog dela Ugarske tokom Velikog bečkograta dopustilo je Austriji da se, umesto Balkanu, okrene evropskim prioritetima. Silazak u dubine Jugoistočne Evrope nije nudio privlačne dobitke. Međutim, novi austro-turski, istovremeno Drugi morejski rat 1714-1718, odvlačio je značajne snage na balkansko ratište, a svoje nove uspehe Austrija je iskoristila kako bi stekla i ekonomske benefite, uz strateške dobitke. Mirovni ugovori potpisani u Požarevcu 21. jula 1718. priznali su Austriji u ratu stečene posede: Temišvarski Banat, južni deo Srema do Save, severna Srbija s Beogradom i bosanska Posavina. Veneciji su prepuštene Dalmacija i nekoliko luka u Albaniji, a Peloponez je ostao Turskoj. Zahtev da Dubrovnik i Venecija i dalje budurazdvojeni turskom teritorijom kod Kleka i Sutorine odražavao je duh Karlovačkog ugovora. Granice su proglašene preciznim i nepovredivim. Značajno mesto dobila su verska pitanja. Uređena je trgovina, predviđen imunitet od oporezivanja, prava plovidbe, jurisdikcija sudova, položaj trgovaca i diplomata. Venecija je izgubila Peloponez i Krit, ali je zadržala Jonska ostrva, Prevezu i Artu. U Crnoj Goriji proširila teritoriju između Kotora i Katunske nahije. Dobitak Venecije u Albaniji i Boki ipak nije mogao da

kompenzuje gubitak Krita i Peloponeza. Pošto je dugo potcenjivala osmansku pomorsku snagu, Venecija se 1718. svela nagotovo nevažnu austrijsku klijentsku državu. Morejski ratovi su, štaviše, od Venecije otuđili grčko pravoslavno stanovništvo, koje je podnosilo teret odbrambenih napora protiv Turaka. Mletačkavladavina nije se pamtila po toleranciji i velikodušnosti. Dubrovnik je očuvao bezbednost u zagrljaju Bosanskog pašaluka, ali se time pitanje Kleka i Sutorine zadugo smirilo.

Mirovni ugovori zaključeni u Karlovcima i Požarevcu 1699. i 1718. otkrivali su značajne promene u međunarodnim odnosima. Bili su najava onoga evropskog XVIII veka koji je težio obustavljanju ratnih sukoba i uređenju institucija i svakodnevnog života. Počele su se jasno definisati, na državnom bilateralnom nivou, teritorijalne granice i ekonomski odnosi. Tektonski potresi u Jugoistočnoj Evropi izbacili su na površinu nove istorijske snage koje su pokretali verski i etnički kolektivizmi. Na opštem planu, na sceni su se pojavili, uratu i diplomatiji, Rusija i Pruska. Bez obzira, kako se ispostavilo privremeno, osvajanje Beograda i severne Srbije, sve složenija međunarodna politika odvrćala je Austriju od Balkana. Interesi u Italiji i Centralnoj Evropi otvarali su dugoročnu perspektivu Austriji da se počne porediti s Francuskom u svakom smislu. Atlantska i svetska trgovina dodatno su marginalizovali Sredozemlje i Jugoistočnu Evropu. Trgovinski sporazum, deo mirovnog ugovora zaključenog u Požarevcu, stimulisao je rast trgovinske razmene, nudeći nove mogućnosti Austriji i Turskoj, ali se taj promet ipak odvijao na jednoj od svetskih periferija.

Bosanski pašaluk zadržao je izlaze na Jadransko more kod Kleka i Sutorine i nakon Požarevačkog mira 1718. godine.

Požarevački mir bio je od naročite važnosti za mesto Austrije u međunarodnim odnosima, i najavio evropeizaciju Jugoistočne Evrope. U narednom vremenu su evropska politika i kultura veću pažnju posvetile Balkanu i Levantu. Nakon 1718. Austrija je nastojala da izvede svoj „prodor u Balkan” služeći se miroljubivim sredstvima. Saradnja s balkanskim hrišćanima dugoročno je utvrđena liberalizacijom trgovine. Austrijska vojnogranica proširila se od Karlovačkog i Varaždinskog Generalata do Erdelja. Privlačila je nove doseljenike, i postala trajna institucija prekogranične saradnje. Tim putem su iz Austrije u

Turskudopirale novopolitičke ideje i novi kulturni modeli. Požarevački ugovor takođe je obezbedio otvaranje mreže austrijskih konzulata u balkanskom delu Osmanskog carstva. Njihovi izveštaji postali su osnovni izvor impozantne *Istorije Bosne i Hercegovine* Galiba Šljive.

Novi turski rat 1736-1739. bio je za Austriju neuspešan, i okončan je 1. septembra 1739. Beogradskim mirom. Austrija je izgubila Beograd sa severnom Srbijom, a Dunav i Sava postale trajne demarkacione linije. Austrija je ušla u rat ne da bi obezbedila posede u Jugoistočnoj Evropi, nego u diplomatskoj iznudici, kako bi održala savez s Rusijom koji je bio od velike vrednosti u evropskim odnosima. I Beogradski mir je razmatrala pre svega usvetlosti budućih odnosa s Rusijom.

Beogradski mir zaključio je prethodno razdoblje austrijske ekspanzije. Austrija je, ipak, svoj gubitak smatrala privremenim.⁸ U periodu dužem od pola veka Austrija jestekla prednost i u ratu i u diplomatiji. Austrijanci su treći put držali Beograd 1789–1791, da bi ga ponovo vratili Turskoj odredbama Svištovskog mira. U međuvremenu su, sredinom veka, Bosanskom pašaluku-Hercegovačkom sandžaku, priključeni kadiluci Podgorica i Crna Gora, tada izdvojeni iz Skadarskog sandžaka. Svištovškim mirom Bosanski pašaluk izgubio je Cetin, Lapac, Srb i pojas zemljišta ispod Plješivice i Plitvičkih jezera. U poslednjoj deceniji XVIII veka iz Bosanskog sandžaka je izdvojena je Novopazarska oblast iz koje je nastao Novopazarski sandžak. Novi gubici nastupili su tokom Prvog srpskog ustanka (1804–1813) na granici preko Drine.

Austrija je ponovo povelala inicijativu u Jugoistočnoj Evropi nakon dugog razdoblja velikih evropskih poremećaja koji su nastupili Francuskom revolucijom i Bonapartinim osvajanjima, kad se, u najtežem razdoblju, borila i za sopstveni opstanak (1789-1815). Bečkim mirom 1815. Austrija je dobila nekadašnje mletačke posede Dalmaciji i Boki s Dubrovnikom. Klek i Sutorina faktički su priznati tim ugovorom, mada se izričito ne pominju, za neprikosnovene turske posede, mada je u međuvremenu obesmišljena prvobitna uloga tih enklava, Bonapartini ukidanjem Mletačke, 1797, i Dubrovačke republike, 1806. godine.

⁸ Karl A. Roider, Jr., „The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking: Austria and the Treaty of Belgrade, 1739”. *Central European History*, 5, 3, 1972, 195–207.

Od 1815, svesna dekadencije u Turskoj, dugog propadanja institucija, autonomističkih i oslobodilačkih pokreta, Austrija je bila oprezna u postupanju, poštujući i stvarnost novih, razvučenih i složenih uzajamnih granica, i opasnosti koje su pretile od uticaja kojima je Rusija podrškom balkanskim istočno-pravoslavnim hrišćanima pokušavala da stekne dobiti na Crnom moru i, eventualno, Moreuzima. Rusija je postala neposredan činilac odnosa koji su postajali sve složeniji, iziskujući strpljiv i miran pristup Austrije. Kako bi ojačala na Balkanu i na Levantu, Rusija je 1821-1825. napuštala zajedničku politiku Svete alijanse prema Turskoj. Austrija je poštovala osmanski suverenitet, koji su ozbiljno oštetile Srpska i Grčka revolucija, ali je postepeno širila uticaj koji je obuhvatao i nove suverenitete, autonomije i osmanske vazale. Njena politika uticaja bila je pre kulturna nego usko katolička. Galib Šljivo je podsetio da je Beč postao centar slavističkih studija. Građanska i klerikalna srpska umetnost prihvatila je pripadnost austrijskoj baroknoj kulturi i umetnosti romantizma. Time je, posredstvom razvoja pismenosti, nauke i kulture Beč generisao, kako napominje Šljivo, balkanske nacionalne pokrete, evropeizirajući njihove sadržaje. Ako nije imala dovoljno kapaciteta da se nosi sa Engleskom i Francuskom na Bliskom istoku, Austrija je obuhvatila Vojvodinu, Slavoniju, Hrvatsku, Dalmaciju, Dubrovnik i Boku, i dalje prodirala, svim svojim uticajima, duboko u teritoriju evropske Turske.

Galib Šljivo istražio je ulogu Kleka i Sutorine u stogodišnjem kontinuitetu austrijske uprave teritorijama bivše Mletačke i Dubrovačke republike. Spajajući Bosanski pašaluk s morem, te enklave su od 1815. presecale na dva mesta austrijsku teritoriju, kao ranije mletačku. Austrija je načelno poštovala osmanski suverenitet, ali je podrivala lokalni uticaj osmanskih vlasti dok je, po mletačkom uzoru, sputavala korišćenje enklava u ekonomske i vojne svrhe. Time je oko Kleka i Sutorine između Austrije i Turske pokrenut jedan miran, diplomatski spor. Za Tursku se otvaralo načelno pitanje njenog suvereniteta, a ne stvarnih potreba. Austriji je smetao prekid kontinuiteta na jadranskoj obali, mada turske vlasti austrijskim podanicima nisu ometale promet između Dalmacije, Dubrovnika i Boke. Zato je Austrija, neposredno nakon Bečkog kongresa, insistirala na Porti da stekne i posed Kleka i Sutorine.

Pitanje Kleka i Sutorine Austrija je 1815-1878. držala otvorenim kako bi uspostavljala neposredniji uticaj na turskoj teritoriji u sve dubljem jadranskom zaleđu. Između ostalog, u svojim nastojanjima da ostvari svoje ekonomske i strateške interese na zapadnim teritorijama evropske Turske, suočavala se i s konkurencijom Engleske i Francuske. Status enklava dovodila je u vezu i sa svojim planovima izgradnje balkanske železničke mreže koja bi povezala centralnu Evropu s Moreuzima, dalje i s Bliskim istokom, istovremeno podstičući modernizacijske procese i značajnije investicije. Zato su Klek i Sutorina bili važniji za Austriju nego za Tursku.

Pitanje Kleka i Sutorine ipak je vremenom jenjavalo kako su ponovo postajali sve složeniji međunarodni odnosi koji su spadali u Istočno pitanje. Prva velika kriza koja je bacila senku na njihov prioritet u austrijskoj diplomatiji bio je Krimski rat 1853-1856. Naredna, velika istočna kriza 1875-1878. postala je prilika, koju je Austro-Ugarska iskoristila, da okupira Bosnu i Hercegovinu, mada su Klek i Sutorina ostali pod nominalnim osmanskim suverenitetom do aneksije 1908. godine.

Pitanje Kleka i Sutorine ponovo je otvoreno formiranjem Narodne, docnije Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1945, jedne od šest sastavnih federalnih jedinica obnovljene Jugoslavije. Bosni i Hercegovini pripala su isprva obe enklave, kod Neuma (Kleka) i ušća Sutorine. Sutorina je, međutim, bila su sastavu Bosne i Hercegovine do 1947, ali je neformalnim političkim dogovorom, bez pisanog ugovora, ustupljena Crnoj Gori. Nakon proglašenja nezavisnosti, ratnog sukoba i zaključenja mira 1995, Bosna i Hercegovina nije uspela da realizuje svoj zahtev na povratak druge enklave, na ušću reke Sutorine u Bokokotorski zaliv, one iz davne 1699. Pitanje Kleka i Sutorine, i danas živo (spor Bosne i Hercegovine s Crnom Gorom, Pelješki most), nije samo neobičan produžetak istorije. To pitanje je ishodište apsurdnih odluka koje su vodile uništenju jugoslovenske federacije, i, istovremeno, ishodište zastoja u regionalnoj i evropskoj integraciji. Poštovanjem i primenom evropskih sloboda, integracija koja gotovo da podrazumeva rekonstrukciju jugoslovenskog ekonomskog i kulturnog prostora, ovo pitanje bi smestila u apsurdne prošlosti, bez presedana za budućnost. Nadam se da bi se akademik Galib Šljivo složio sa zasnovanošću ovakve pretpostavke.